

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ГРОМАДЯН: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ У ДЕМОКРАТИЧНИХ ДЕРЖАВАХ

Стаття висвітлює проблему реалізації політичних прав і свобод людини й громадянина в сучасних демократичних державах. Охарактеризовано види політичних прав і свобод; механізми та форми їх реалізації. Досліджено нормативно-правові та інституційно-організаційні гарантії забезпечення політичних прав і свобод. Розглянуто систему політичних прав і свобод в Україні як основу демократії та засіб громадського контролю.

Ключові слова: політичні права і свободи людини і громадянина; громадянські права; демократична правова держава; гарантованість реалізації політичних прав і свобод; конституційно-правові гарантії реалізації політичних прав і свобод; нормативно-правові та інституційно-організаційні гарантії забезпечення реалізації політичних прав і свобод.

Статья освещает проблему реализации политических прав и свобод человека и гражданина в современных демократических государствах. Охарактеризованы виды политических прав и свобод; механизмы и формы их реализации. Исследованы нормативно-правовые и институционально-организационные гарантии обеспечения политических прав и свобод. Рассмотрена система политических прав и свобод в Украине, как основа демократии и средство общественного контроля

Ключевые слова: политические права и свободы человека и гражданина; гражданские права; демократическое правовое государство; гарантированность реализации политических прав и свобод; конституционно-правовые гарантии реализации политических прав и свобод; нормативно-правовые и институционально-организационные гарантии обеспечения реализации политических прав и свобод.

Article highlights the problem of political rights and freedoms of man and citizen in modern democracies. Characterized types of political rights and freedoms, mechanisms and modalities for their implementation. Investigated legal and institutional and organizational guarantees political rights and freedoms. We consider a system of political rights and freedoms in Ukraine, as the foundation of democracy and a means of social control.

Key words: political rights and freedoms of man and citizen, civil rights, democratic constitutional state, guaranteed realization of political rights and freedoms, constitutional and legal guarantees of political rights and freedoms, legal and institutional and organizational guarantees of political rights and freedoms.

Визнання людини найвищою соціальною цінністю у демократичних правових державах передбачає існування й реалізацію широкого кола прав і свобод. Гарантованість реалізації й захисту прав і свобод людини й громадянина – показник ефективності політичної системи, пріоритетна цінність правової демократичної держави.

Основоположним принципом сучасних демократій є залучення громадян до процесів державного управління та прийняття політичних рішень. Реалізацію цього принципу забезпечують *політичні права і свободи*, які можуть бути реалізовані лише завдяки участі конкретного громадянина (наділеного цими правами) у виборах, у діяльності громадських об'єднань,

політичних партій, профспілкових організацій, державних структур.

Ступінь демократизації режиму, значною мірою, зумовлений ступенем реалізації політичних прав і свобод особи. В Україні, як перехідному суспільстві, що прямує до демократії, політичні права і свободи задекларовано в Конституції та інших нормативно-правових документах, однак, на жаль, не завжди гарантована їх реалізація. Отже, проблема гарантованості й широкої реалізації громадянами своїх політичних прав і свобод є *актуальною суспільно-значущою проблемою як для України, так і багатьох сучасних держав*. Проблема конституційно-правового забезпечення політичних прав і свобод особи та

гарантованості їх реалізації потребує всебічного комплексного наукового дослідження.

Безперечно, окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення в працях сучасних науковців. Зокрема, проблему реалізації політичних прав і свобод людини і громадянина розглядали у своїх працях такі науковці як: Заворотченко Т. М., Регушевський Е. Є., Кушніренко О. Г., Колодій А. Ф., Ієрусалімова І. О., І. О. Ієрусалімов, К. Слюсар, В. Малярєнко та ін.

Завданнями даної статті є: висвітлити особливості та специфіку політичних прав і свобод людини і громадянина в демократичних правових країнах; розглянути місце політичних прав у системі усіх видів конституційних суб'єктивних прав і свобод; висвітлити механізми та форми реалізації політичних прав і свобод; дослідити особливості нормативно-правових та інституційно-організаційних гарантій реалізації політичних прав і свобод; розглянути рівень гарантованості реалізації політичних прав і свобод особи в Україні; охарактеризувати взаємозв'язок політичних і громадянських прав як основи демократії та засобу контролю за владою.

Права і свободи людини і громадянина – є невід'ємними і невідчужуваними у визначених законом межах і належать кожній особі через її людську природу. Принципи інституту прав і свобод людини й громадянина у демократичній правовій державі передбачають: закріпленість у національному законодавстві; відповідність нормам міжнародного права; невідчужуваність та непорушність особистих прав і свобод людини та наявність їх у неї від народження; рівноправність людей у їхніх правах та свободах; єдність прав та обов'язків людини і громадянина; гарантованість прав і свобод.

Окрему групу в інституті прав і свобод становлять політичні права і свободи людини і громадянина. *Політичні права і свободи* – це права, які належать особі як члену політичного співтовариства, коли він виступає як громадянин держави. Політичні права – це різновиди всебічно визнаних прав людини. Вони забезпечують захист особи від держави (наприклад, право на справедливий процес, презумпцію невинуватості та свободу слова) і вимагають, щоб держава надавала певні юридичні і політичні можливості (наприклад, право голосу, право на справедливий суд присяжних). Ці права викладено в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права [24]. Політичні права і свободи уперше були проголошено під час буржуазних революцій 18-19 ст.

Політичні права і свободи у різних формах та обсязі декларуються практично в Конституціях усіх держав світу. Вони визначають правове становище людини у системі суспільно-політичних відносин та пов'язані з участю громадян у формуванні соціально-організованого суспільства, у здійсненні державної влади та місцевого самоврядування, в участі у суспільному житті країни.

До політичних прав і свобод людини й громадянина належать: виборчі права громадян; право на соціально-політичну активність; право брати участь у управлінні державними справами як безпосередньо, так і через своїх вільнообраних представників на основі загального

та рівного виборчого права при таємному голосуванні; право впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій політичної спрямованості; право обирати і бути обраним до представницьких органів державної влади і місцевого самоврядування; право брати участь у референдумах; право вносити пропозиції до державних органів, критикувати недоліки, оскаржувати в суді дії посадових осіб; право на одержання від органів державної влади необхідної інформації і документів у встановленій формі; право на свободу думки, слова, вільне вираження поглядів; право на інформацію; право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових осіб; право на петиції, індивідуальні й колективні звернення до державних органів і їх посадових осіб; право на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації; право на збори, мітинги, демонстрації, пікетування; право на участь у управлінні державними справами; право громадян звертатись за захистом своїх прав до омбудсмена; право на свободу волевиявлення.

Політичні конституційні свободи можна визначити як свободи: а) громадянства; б) виборів і референдумів; в) об'єднань у політичні партії та громадські організації; г) участі у управлінні державними справами.

Політичні права можуть реалізовуватися людиною та громадянином як *індивідуально, так і колективно*. Наприклад, тільки колективним є право на збори, мітинги, об'єднання у політичні партії та громадські організації, яке одноособове здійснити неможливо [18].

Конституційні політичні права і свободи – це ті конституційні можливості людини і громадянина, в реалізацію яких не повинна втручатись держава, її органи і посадові особи, органи і посадові особи місцевого самоврядування. Політичні права задовольняють потреби людини в її самореалізації у політичній сфері, зокрема в участі у процесах управління державними і суспільними справами. Політичні права і свободи спрямовані на реалізацію громадянина як активного, самостійного вільного учасника політичного процесу. Таким чином долається відчуження особи від держави й реалізується фундаментальний принцип взаємовідносин між демократичною державою та її громадянами – право на участь в управлінні державними справами.

Участь в управлінні державними справами як політичне право громадян здійснюється через волевиявлення на виборах та референдумах, шляхом безпосередньої участі громадян у роботі законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Тому це право в умовах демократичної держави є важливим правом громадян, а також принципом взаємовідносин держави та громадянина.

Найважливішою формою реалізації політичних прав є *виборче право*, що включає право обирати (активне право) та право бути обраним (пасивне право). Більшість демократичних країн відмовились від різних цензів і намагаються максимально гарантувати виборче право. Особиста участь громадян у діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, а також через обраних представників, є втіленням суверенітету народу та формою здійснення народовладдя.

Другою формою реалізації політичних прав і свобод (зокрема права на участь в управлінні державними справами) є *право громадян на референдум*. Це право забезпечує суверенітет народу та верховенство його влади. Адже референдум – це спосіб всенародним голосуванням впливати на процеси прийняття політичних рішень, вирішувати важливі державні питання. Найбільш повно відображає активність громадян така складова права на референдум як стадія *народної ініціативи*. Громадяни можуть стати ініціаторами проведення референдумів з будь-якого питання, яке можна вирішити в такий спосіб [23].

В Україні, як незалежній демократичній державі, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ, який здійснює свій суверенітет як безпосередньо, так і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Суверенітет українського народу – це найважливіша основа конституційного ладу України. Практичну реалізацію він отримує через реалізацію кожним громадянином своєї волі в політичному житті країни, тобто через реалізацію політичних прав і свобод.

До цього часу в Україні проблема конституційно-правових гарантій політичних прав і свобод не була, на жаль, належним чином вивчена. Це пов'язано насамперед з історичними чинниками, оскільки в історії України були часи, коли застосування політичних прав і свобод у повній мірі не було можливим. Лише проголошення незалежності України створило реальні можливості використання людиною політичних прав і свобод. Значною мірою отримав розвиток інститут народовладдя. Інтеграційні процеси руху України до міжнародних структур зумовили необхідність приділити належну увагу проблемам гарантування прав і свобод людини й громадянина, в тому числі і політичних.

Особливістю політичних прав і свобод в Україні є те, що їх носіями, суб'єктами виступають лише громадяни України, а не всі особи, які проживають на її території. Тобто, в Україні політичні права належать переважно громадянам, хоча деякі права (наприклад, свобода об'єднуватися в неполітичні організації, право скеровувати індивідуальні чи колективні письмові звернення) можуть використовуватись іноземцями і особами без громадянства.

Визначені в Конституції України політичні права і свободи відповідають загально визнаним міжнародним нормам, які закріплені у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.), у Європейській конвенції про захист прав і основних свобод людини (1950 р.), у Загальній декларації прав людини (1948р.) та інших міжнародно-правових актах. Регламентація політичних прав і свобод здійснюється у відповідних законодавчих актах, насамперед у законах про вибори, про всеукраїнський та місцеві референдуми, про політичні партії в Україні [18].

Політичні права і свободи людини й громадянина в Україні є частиною загальної системи усіх видів конституційних суб'єктивних прав і свобод. Дія конституційних норм, принципів і засобів, що опосередковується у конституційно-правовому регулюванні

статусних правовідносин, створенні умов для безперешкодного здійснення політичних прав і свобод виступає як система структурних елементів, кожен з яких виконує певну функцію [див. 4]. Ефективність цієї системи залежить від різних чинників, але основним серед них є наявність визначених елементів у системі функціонування державної та публічної влади на місцях, що опосередковується через місцеве самоврядування. До них відносять: а) наявність Конституції України, дія якої не може бути припинено довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Основного Закону; в) закріплення на конституційному рівні основних прав і свобод людини й громадянина (тому числі політичних) та засобів і умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та у міжнародних правозахисних організаціях [6, с. 223].

Традиційно вважається, що основним елементом механізму забезпечення реалізації конституційних політичних прав і свобод людини й громадянина є їх гарантії. Гарантії прав і свобод людини й громадянина є специфічним правовим засобом забезпечення, реалізації, охорони та захисту прав людини і громадянина [3, с. 20]. Від моменту існування політичних прав і свобод людини постає питання про гарантування даного виду системи прав і свобод, яке виступає своєрідним зовнішнім методом обмеження влади, яка завжди прагне до саморозширення і посилення своєї присутності у всіх сферах життя людства [7, с. 167]. *Гарантованість реалізації* політичних прав і свобод – основа демократії та засіб контролю за владою.

У сучасній політичній науці виокремлюють нормативно-правові та інституційно-організаційні гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина в демократичній державі [див. 3].

Нормативно-правові гарантії забезпечення прав і свобод громадян – це сукупність конституційних національних і міжнародних правових норм, що визначають обсяг прав, свобод, обов'язків громадян, а також засоби, що встановлено для їх реалізації й охорони від порушень. Тобто, це встановлені законом і нормами права засоби, якими охороняються і захищаються права громадян, припиняються й усуваються їх порушення, відновлюються порушені права. В Україні, нормативно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина є сукупністю конституційних національних і міжнародних норм.

Інституційно-організаційні гарантії забезпечення прав і свобод громадян – це передбачені в нормативно-правових актах суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції і повноваження з організації і здійснення юридичного забезпечення реалізації, охорони і захисту прав і свобод людини й громадянина.

В Україні в інституційно-організаційному аспекті провідна роль у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина належить *Президентові України*, який, згідно із ст. 102 Конституції України, є гарантом прав і свобод людини і громадянина. Реалізація цих повноважень Президента здійснюється через ініціювання

законів, видання указів, спрямованих на забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Повноваження глави держави у сфері захисту прав і свобод громадян знаходять свій вияв у праві вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів, у праві Президента скасовувати акти Кабміну, рішення голів місцевих державних адміністрацій, деякі інші нормативні акти у разі порушення ними прав і свобод особи в Україні.

Повноваження Президента, як гаранта політичних прав і свобод людини і громадянина, реалізуються також через діяльність таких органів як: Секретаріат Президента; Комісія при Президенті України з питань громадянства; Управління з питань помилювання; відділ листів та прийому громадян при Секретаріаті Президента. Основна ціль зазначених органів – посилення гарантій дотримання прав людини і громадянина.

Інститутами, які забезпечують реалізацію політичних прав і свобод в Україні, гарантують їх захист є інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, Комітет Верховної Ради України з питань правової політики, правоохоронні, правозахисні органи, органи правосуддя. Важливу правозахисну функцію відіграють недержавні утворення і формування (громадські правозахисні організації; громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону; правозахисні рухи).

Крім політичних прав і свобод, у сучасних демократичних правових державах важливим засобом громадського контролю, механізмом залучення громадян до політичного процесу та їх впливу на прийняття державно-владних рішень, формою реалізації народного суверенітету є також *громадянські права і свободи*, які перебувають у тісному взаємозв'язку з політичними, і

разом становлять основу функціонування демократичної політичної системи.

Громадянські права і свободи обмежують втручання держави у життя людини і підкреслюють найвищу соціальну цінність людини в державі. Вони покликані забезпечити автономію особистості, визначають юридичну захищеність людини від будь-якого незаконного втручання держави у приватне життя, від придушення державою прав і свобод громадянина; передбачають заходи судового захисту кожній людині у випадку порушення її прав. До громадянських прав і свобод належать: право на життя, на вільний розвиток особистості, повагу гідності; право на особисту недоторканність; право на свободу думки і слова, світогляду та віросповідання; право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання; право на судовий захист, справедливий неупереджений суд та правову допомогу; право захищати своє життя і здоров'я від протиправних посягань. До громадянських свобод належить свобода від приниження честі і гідності; свобода від катувань, незаконних затримань, арештів, позбавлення волі тощо.

Політичні права і свободи, їх обсяг, повнота, гарантованість реалізації є показниками рівня демократичності режиму й політичної системи, статусу особи в державі. Конституційно-правова та інституційно-організаційна гарантованість реалізації політичних прав і свобод людини і громадянина є важливою формою здійснення громадського контролю за владою, механізмом самореалізації особи у політичній сфері та забезпечення її права на участь в управлінні державними і суспільними справами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративне право України : [підручник] / Ю. П. Битяк, В. М. Гарашук, О. В. Дьяченко та ін. ; За ред. Ю. П. Битяка. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.
2. Адміністративно-правове забезпечення прав і свобод людини та громадянина : [навч. посіб.] / І. О. Іерусалімова, І. О. Іерусалімов, П. М. Павлик, Ж. В. Удовенко. – К. : Знання, 2007, 223 с.
3. Заворотченко Т. М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини й громадянина в Україні : [монографія]. – Д. : Вид-во Дніпропетр.нац. ун-ту, 2007. – 256 с.
4. Заворотченко Т. М. Поняття нормативно-правових гарантій політичних прав і свобод людини й громадянина [Електронний ресурс] / Т. М. Заворотченко. – Режим доступу : <http://www.law-property.in.ua/articles/35-the-notion-normativnoppravovyh-guarantees-political-rights-and-freedoms-of-man-and-citizen.html>.
5. Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність : Збірник нормативних актів / Відп. ред. В.С. Стефанюк. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 352 с.
6. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні : [навч. посібник] / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 336 с.
7. Конституційне право України : [підручник для студ. вищих навч. зал.] / Ю. М. Тодика, В. С. Журавський. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – 544 с.
8. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини і громадянина / О. Г. Кушніренко. – Х. : Факт, 2001. – 437 с.
9. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні : [монографія] / А. Ю. Олійник. – К. : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. – 472 с.
10. Основи демократії : [навчальний посібник для студентів вищ. навч. закладів] // Авт. колектив : М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та інш. ; За заг. ред. А. Колодій. – М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр. – Канад. проект «Розбудова демократії», Ін-тут вищої освіти. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К. : Вид-во «Ай-Бі», 2004. – 668 с.
11. Пашинський В. М. Правові гарантії конституційних прав і свобод військовослужбовців / В. М. Пашинський // Право України. – 2006. – № 5. – С. 61-65.
12. Регушевський Е. С. Конституційно-правові гарантії політичних прав і свобод людини й громадянина в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е. С. Регушевський / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2004. – 18 с.
13. Слюсар К. Методи гарантування і захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина / К. Слюсар // Право України. – 2006. – № 4. – С. 35-39.
14. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : [підручник] / О. С. Захарова, В. С. Ковальський, В. С. Лукомський та ін. ; Відп. ред. В. Маляренко. – 3-є вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 352 с.
15. Чушенко В. І. Конституційне право України : [підручник] / В. І. Чушенко, І. Я. Заяць. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. – 488 с.
16. Юридична енциклопедія / Відповід. ред. Ю. С. Шемшученко. – К. : Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 2000-2001. – Т. 1-5.
17. http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_04.
18. http://www.kapa.com.ua/lib/konst_pravo_ukrainy-06-08.php.

19. <http://www.law-property.in.ua/articles/35-the-notion-normatyvnopravovyh-guarantees-political-rights-and-freedoms-of-man-and-citizen.html>
20. http://www.pravo.vuzlib.net/book_z1738_page_60.html
21. <http://vuzlib.net/beta3/html/1/11993/12067/>
22. <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/780/38/>
23. <http://ukrref.com.ua>
24. <http://uk.wikipedia.org/wiki>

Рецензенти: **Іванов М. С.**, д.політ.н, професор;
Ярошенко В. М., к.політ.н., доцент.

© Ільницька У. В., 2012

Дата надходження статті до редколегії 18.06.2012 р.

ІЛЬНИЦЬКА Уляна Вікторівна – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів, Україна.

Коло наукових інтересів: теорія держави та влади; особливості функціонування політичних інститутів в сучасних демократичних суспільствах; політичні комунікації; політичні технології; політичний маркетинг та менеджмент.